

Övergripande kulturhistorisk bedömning

Sjösås gamla kyrka

Sjösås 3:1, Sjösås socken, Växjö kommun, Växjö stift, Kronobergs län, Småland.

Sjösås pastorat består av Sjösås socken, Dädesjö socken samt Drev-Hornaryds socken. Socknarna ligger några mil nordost om Växjö i Kronobergs län och gränsar delvis till Jönköpings län. Landskapet är kuperat och större delen täcks av barrskog. Området var tidigt bebott, vilket framgår av talrika fornlämningar från stenåldern och järnåldern, som det stora fornlämningsområdet av flera tätt liggande järnåldersgravfält väster om Dädesjö kyrka.

Namnet Sjösås nämns första gången 1322, men namnet är sannolikt äldre. Den första kyrkan i Sjösås, en träkyrka, uppfördes troligen på 1100-talet. Medeltida kyrkor finns även i Drev och Dädesjö, medan de medeltida träkyrkorna i Eke och Hornaryd revs i samband med att nya kyrkor anlades på 1790- respektive 1860-talet. De nya kyrkor som anlades svarade mot folkökning, ökat välstånd, nya ideal om ljus och klarhet samt förändrade liturgiska förhållanden. Av pastoratets kyrkor används Sjösås gamla och nya kyrka, Dädesjö nya kyrka samt Drevs och Hornaryds nya kyrka. Drevs gamla kyrka saknar uppvärmning och används sommartid och vid julottan. Dädesjö gamla kyrka inlöstes av staten 1907 och förvaltas numera av Riksantikvarieämbetet.

Generella kulturhistoriska värden och karaktärsdrag

- Kyrkan och kyrkomiljön är karaktärsskapande för bygden, ett landmärke och en orienteringspunkt i landskapet. Oberoende av andra förändringar har kyrkan oftast stått kvar på samma plats genom århundraden.
- Kyrkan och kyrkomiljön utgör ett tidsdokument som berättar om olika epokers kyrkliga, politiska, ekonomiska och sociala förhållanden samt seder och bruk. Den har lokalhistorisk betydelse genom att ha varit sockencentrum under lång tid. Kyrkan är en viktig offentlig byggnad som avspeglar en eller flera tidsepoker i socknens historia.
- Kyrkan har kontinuerligt använts i sin ursprungliga funktion som lokal för gudstjänst, förrättningar och andakt under en lång och obruten tid.
- Kyrkan är för många en symbol för trygghet, kontinuitet och förankring i tillvaron.
- Kyrkan är för många människor ett rum för livets högtider, fyllt av personliga minnen.
- Kyrkan har med gemensamma resurser skapats och utsmyckats av församlingsbor. Dess utformning och inredning speglar olika tiders estetiska ideal och bildspråk.
- Kyrkobyggnadens arkitektur och utsmyckning skildras ofta genom symboler och i bilder kyrkans förkunnelse och bibelns berättelse och speglar därmed olika tiders andliga liv och trosföreställningar.

Historik och miljö

Sjösås socken ligger några mil nordost om Växjö, vid gränsen till Jönköpings län. Trakten är mycket rik på vattendrag och kyrkan är belägen vid sjön Örkens östra strand. Större delen av socknen täcks av barrskog. Området var tidigt bebott, vilket visas av talrika fornlämningar från sten- och järnåldern.

Den äldsta kyrkan, en stavkyrka av vilken man funnit enstaka väggplankor, har sannolikt uppförts under 1100-talet. Denna ersattes troligen på 1200-talet av en timmerkyrka, från vilken den stora kalvaniegruppen och de övriga skulpturerna från slutet av 1200-talet bevarats i fragmentariskt skick. Man kan anta att kyrkan i Sjösås vid denna tid var betydande. Den stenkyrka som under

slutet av 1400-talet ersatte träkyrkan står ännu kvar. Intill kyrkan ligger prästgård och sockenmagasin.

Sjösås pastorat visiterades av biskop Esaias Tegnér 1831 och 1839. Tegnér propagerade för att kyrkorna måste förnyas och helst även sammanbyggas i en eller två kyrkor. Genom en långvarig tvist om var kyrkorna skulle vara belägna lyckades församlingarna förhålla nybygget med flera decennier. De nya kyrkorna i Sjösås och Drev invigdes först på 1860-talet. Den nya kyrkan byggdes ungefär fem kilometer norr om den gamla och närmare socknens medelpunkt. Den gamla kyrkan fick stå kvar som ödekyrka. Prästgården låg även kvar intill den gamla kyrkan. 30 år efter att Sjösås fått ny kyrka öppnade järnvägen Växjö-Klavreström och en station anlades i Braås en bit från den gamla kyrkan, men långt från den nya. Ett samhälle utvecklades runt järnvägen och plötsligt var det den nya kyrkan som låg avsides, medan den gamla kyrkan låg strax utanför ett expansivt stationsområde.

1943-44 restaurerades Sjösås gamla kyrka efter förslag av professor Erik Lundberg och under ledning av arkitekt Paul Boberg.

Kyrkoanläggningen

Sjösås gamla kyrka omges av en äldre kvadratisk kyrkogård, vilken 1949 utvidgades åt söder efter förslag av länsarkitekt Hans Lindén i Växjö. Inhägnaden runt den äldre kyrkogården består i norr och öster av en bogårdsmur av gråsten, i väster av en terrassmur. Gränsen mellan den gamla och den nya kyrkogården markeras dels genom bevarade partier av den gamla muren, dels genom häckplantering. Av äldre gravvårdar har bevarats ett antal enkla järnkors från 1700- och 1800-talen samt ett gravminne i konstfullt järnsmide från 1779. Gravminnet kröns av en vindflöjel. Ingången till kyrkogården är placerad i väster, mitt för kyrkans vapenhus. En smal öppning i norra muren leder in till prästgården. Kyrkogårdsmuren hade tidigare tre stigluckor, som troligen revs efter det att kyrkan övergavs 1865. Kyrkans nuvarande klockstapel, vilken är belägen i det sydvästra hörnet av gamla kyrkogården, uppfördes 1931 med den bevarade 1700-talsstapeln i Granhult som förebild. Den tidigare klockstapeln i Sjösås togs ur bruk 1865 då klockorna flyttades till den nya kyrkan.

Kyrkobyggnaden är uppförd i gråsten under senare delen av 1400-talet och utgörs av en rektangulär salkyrka. Kyrkans murar saknar särskild sockel och avslutas under takfoten av tidigare tjärade, numera vitkalkade, hammarband. Gavelröstena är byggda av brädor samt spåntäckta, liksom det branta yttertaket. Kyrkan är ut- och invändigt putsad och vitkalkad. Utvändigt har det funnits målad dekorerings i rött, vilken är fragmentariskt bevarad. Den i nordost belägna sakristian skjuter in i kyrkorummet och har tillhört den äldre timmerkyrkan. Sakristian är uppförd av gråsten, ut- och invändigt putsad och vitkalkad samt välvd med ett tunnvalv av gråsten. Såväl exteriör och interiör har rester av målad dekorerings. Sakristian belyses av två gallerförsedda fönster varav det mindre, östra sannolikt sitter på ursprunglig plats. Sakristian förbinds med kyrkan genom en smal, rundbågig öppning. Såväl öppningen som dörren är ursprungliga. I väster finns ett vapenhus i trä, byggt 1732. Det är uppfört av liggande timmer och utvändigt panelat med rödfärgade furubräder. Den tjärade, rutmönstrade ekdörren med låsbeslag och dörning av järn tillverkades 1775 då vapenhuset flyttades från långhusets nordportal till sin nuvarande plats. Även de båda fönstren är från 1775.

Invändigt är taket och väggarna dekorerade med målningar utförda av Johan Christian Zschotzscher 1756. En trappa i det sydöstra hörnet leder sedan 1835 upp till västläktaren inne i kyrkorummet. Långhusets fönster är samtliga, med undantag av ett litet rektangulärt nordfönster, rundbågiga och försedda med järngaller och karmar med enkla bågar av trä med blyinfattat glas.

Ett litet fönster i västra gavlröset ger ljus åt den övre västläktaren. Fönsteröppningarna fick sin nuvarande utformning vid den stora ombyggnaden och reoveringen 1773-75. Korfönstret igenmurades 1921. Huvudingången är sedan 1775 belägen i väster, en särskild ingång till koret finns i den södra muren. Den äldre huvudingången i norr igensattes vid samma tid. Västportalen stängs av en enkel, blåmålad furudörr. Kordörren är gjord av ek, tjärad, utåt järnbeslagen samt bär årtalet 1696.

Interiören och inredningen är i det närmaste helt oförändrad sedan den ovan nämnda ombyggnaden 1773-75. Innertaket utgörs av ett tunnvalv i trä från samma tid, dekorerat av figurmålningar utförda av Johan Stendahl och Petter Österberg 1774. Även murarna har under taklisten haft målad rankornamentik. Den slutna bänkinredningen är från 1639 och målades 1712. Två slutna bänkar – klockarbänk och prästbänk – finns på var sin sida om altaret, som pryds av en medeltida kalvariegrupp.

Kulturhistorisk bedömning

Värendsbygden påverkades av ett omfattande kyrkobyggnade från slutet av 1700-talet och knappt ett hundratal år framåt. Då moderniseringsvågen satte in under 1700-talets senare del, för att framför allt möta behovet av tillräckligt rymliga kyrkorum för den snabbt ökande befolkningen, var alla utom fem av de 62 kyrkorna i de medeltida socknarna av medeltida ursprung. Nästan hälften var av trä. Något mer än hundra år senare återstod endast ett tiotal medeltida kyrkor i ombyggt skick samt sex ödekyrkor, bland dem den gamla kyrkan i Sjösås. Dessa sex kyrkor hade överlevt tack vare att den nya kyrkan uppförts på annan plats. De före detta ödekyrkorna vittnar på ett unikt vis om hur de medeltida kyrkorna i Varend såg ut då de utdömdes och är av ett mycket stort kulturhistoriskt värde, även i ett riksperspektiv.

Sjösås gamla kyrka med kyrkogård, klockstapel, sockenmagasin och prästgård utgör en ålderdomlig och samlad kyrkomiljö. Den sengotiska salkyrkan är välbevarad. Interiört är såväl kyrkorummets som vapenhusets starkt präglade av den rika målningsdekoren från 1700-talet och inredningen från 1600- och 1700-talen. Ovanliga inslag är sidoläktaren, som sträcker sig längs nordväggen, och korbänkarna för prästen respektive klockaren.

Att särskilt tänka på i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön

- Kyrkan kan på grund av sin sällsynt ålderdomliga helhetskaraktär räknas till ett nationellt omistligt kulturarv.
- Kyrkan och kyrkogården med gravminnen och klockstapel samt prästgård och sockenmagasin utgör en samlad miljö med en 900-årig historia.
- Det medeltida murverket i sig utgör ett omistligt historiskt dokument.
- Kyrkan utgör ett välbevarat exempel på senmedeltidens sakrala byggnadskonst, medan interiören på ett ovanligt tydligt vis uppvisar ett kyrkorum präglat av 1600- och 1700-talens inredning och målningsdekor, som det såg ut i många kyrkor fram till 1800-talet.

Kortfattad historisk kronologisk beskrivning

Huvudkälla för kronologierna är Marian Ulléns "*Kyrkorna i Sjösås*". (se källhänvisning)

Kyrkobyggnaden

1100-talet   Enstaka väggplankor har funnits efter den kyrka som då uppfördes.

1200-talet   En timmerkyrka uppfördes, sakristian från denna är den som används idag.

1400-talet   Man uppförde under slutet av 1400-talet den kyrka i sten som används idag.

- 1639-1640 Kyrkans äldsta bevarade räkenskaper upptar uppgifter om reparation av kyrkan både in och utvändigt. Ett nytt fönster togs upp i kyrkans södra mur, ny bänkinredning och läktaren byggdes.
- 1642 Kyrkan och dess inredning målades. Det utfördes även takmålningar och en del väggmålningar.
- 1653 Vapenhuset reparerades.
- 1661 Altartavlorna repareras och moderniseras.
- 1732 Vapenhuset utav trä byggdes på kyrkans norra sida.
- 1750 Den norra läktaren målades av Johan Christian Zschotzscher.
- 1756 J C Zschotzscher dekorerade vapenhusets tak och väggar.
- 1773-1775 En stor ombyggnad och renovering av kyrkan skedde under ledning av byggmästare Petter Wiberg från Viås. Målningsarbeten av Johan Stendahl och Petter Österberg. 1773 fick fönstren sin nuvarande storlek och utformning. 1774 tillkom tunnvalvet och den övre västläktaren. Bänkinredningen reparerades och kyrkan målades. I och med att tunnvalvet tillkom försvann takmålningarna från 1642. 1775 murades den tidigare huvudingången i norr igen och istället blev huvudingången belägen i väster. Då flyttades även vapenhuset till sin nuvarande plats i väst.
- 1835 Läktartrapporna flyttades från långhuset till vapenhuset för att ytterligare bänkar skulle kunna byggas under västläktaren.
- 1865 På biskop Tegnér's inrådan byggs en ny och större kyrkobyggnad i Viås. Sjösås gamla kyrka revs ej utan fick stå kvar som ödekyrka.
- ca 1900 Församlingen fick en allt starkare önskan att rädda den gamla helgedomen från förfall. Genom frivilliga bidrag och statsanslag kunde man nödtorftigt reparera kyrkan utvändigt.
- 1921 Det östra korfönstret murades igen.
- 1943-1944 En omfattande restaurering genomfördes efter förslag från antikvarie Erik Lundberg. Ledare för restaureringsarbetet var arkitekt Paul Boberg, konserveringsarbetet utfördes av Sven Wahlgren. För det grävnings- och byggnadshistoriska undersökningar som utförde i samband med restaureringen ansvarade landsantikvarie Jan Erik Anderbjörk. Utredningen finns i O1a:4.
- 1948 Grunden i vapenhuset lades om och väggarna kläddes med glasulit samt ny yttre panel.
- 1949 Mars till maj: Nya fönsterbågar med dubbelfönster. Gamla glaset fick ny blyinfattning i ytterbågarna. I sakristian, på norra och tredje läktaren förseddes alla fönster med innerfönster. I koret sattes det in en ny dörr med karm. Sommaren: Taket tossas med stenullsmattor och tätningsarbeten utfördes. 19 december

började installationen av värme och lyse. det var färdigt och i bruk den 31 december. Se även O1a:4

- 1953-1954 Takmålningar, altarringens målning, bänkfasaderna, bänkar och läktare rengjordes och konserverades av konservator Sven Wahlgren. I sakristian frilades den ornamentala utsmyckningen.
- 1955 Beslut om att nästkommande sommar stryka taket på kyrkan samt klockstapeln med svart Evrisan.
- 1958 En ny orgel inköptes. Utökning av elinstallation på läktare?
- 1959 Sakristian fick sin nuvarande inredning, efter förslag av byggnadskonsulent Gösta Andersson. Se även O1a:4
- 1968 Kyrkan målas om, en extra strykning på södersidan. 560 liter färg används. Nockbrädor byts, delvis byts stormlist. Glas byts i sju rutor.
- 1981 Montering av brytare för delning av tändning till främre krona och sakristia.
- 1982 Ommontering av blyinfattning i en ny fönsterbåge. Kyrkan målas utvändigt.
- 1989 Kyrkans tak och klockstapel tjärstryks. Äkta dalbränd trätjära används. Nytt skåp till mässhakar tillkommer.
- 1990 Reparation av blyinfattningar antikglas.
- 1991 Installation av ny ljudanläggning i kyrkan och församlingshemmet. Se även O1a:5.
- 1993 Utvändigt restaurering av kyrkan. Främsta bänkraden borttagen. Se även O1a:5.
- 2002 Invändig kalkning av kyrkan.
- 2004 Utvändigt kalkning av kyrkan.

LITTERATUR

Bergström, Carin, *Kyrkplatsen som socknens centrum*, Riksantikvarieämbetet 1992.

Historia för framtiden: Kulturminnesvårdsprogram för Kronobergs län, Länsstyrelsen i Kronobergs län & Smålands Museum 1981.

Kyrkobyggnader i Kronobergs län, Länsstyrelsen i Kronobergs län 1998.

Kyrkobyggnader 1760 – 1860: Sveriges kyrkor 216, Småland och Öland del 2, Almqvist & Wiksell 1993.

Prästgårdar i Kronobergs län: Kulturhistorisk undersökning, Länsstyrelsen i Kronobergs län & Smålands Museum 1983.

Schwanberg, Ingrid, *Kulturbeskrivning och bedömning av kyrkor*, Riksantikvarieämbetet 2002.

Sjösåsboken, del II, Sjösås, Drev och Hornaryds Hembygdsförening 1959.

-, *del III*, Sjösås, Drev och Hornaryds Hembygdsförening 1975.

Ullén, Marian, *Kyrkorna i Sjösås: Sveriges kyrkor 114*, Småland 2:1, Almqvist & Wiksell 1967.

Drevs och Hornaryds kyrkor: Sveriges kyrkor 120, Småland 2:2, Almqvist & Wiksell 1968.

Dädesjö och Eke kyrkor: Sveriges kyrkor 126, Småland 2:3, Almqvist & Wiksell 1969.

(red) -, *Under det höga valvet: en Tegnérbok*, Norstedts 1996.

Våra kyrkor, Klarkullens förlag 1990.

Widmark, Henrik, *Femton kyrkor i Skåne: en modell för kulturbeskrivning av kyrkobyggnader*, Länsstyrelsen i Skåne län, 2000.